

КАЛИМ РАХМАТУЛЛИНДИН 20-30-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНА КӨЗ КАРАШТАРЫ

ВЗГЛЯДЫ КАЛИМА РАХМАТУЛЛИНА НА КЫРГЫЗСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ В 20-30-Е ГОДЫ

Түйүндүү түшүнүктөр: көркөм образ, социалдык-саясий контекст, совет бийлиги, пролетардык адабият, сюжет, адабий процесс, чыгарманын идеясы, кыргыз совет адабияты, идеология, каарман ж.б.

Ключевые слова: художественный образ, социально-политический контекст, советская власть, пролетарская литература, сюжет, литературный процесс, идея произведения, кыргызская советская литература, идеология, персонаж и др.

Изилдөөчү А. Токомбаевди кара сөздүн чебери эмес, поэзиянын чебери катары баалап, анын ырларын тематикалык жактан көп кырдуу, көп түрдүү экендигин жазат. Акын алгачкы чыгармалары эмгек темасына арналган эмес. Анткени эмгек темасы 20-жылдары социалисттик кыймылдын негизги милдети жана максаты болгондуктан, бардык акын - жазуучулар андан айланып өтө алган эмес. Аалынын мындай ырларынан «Кыргызстан», «Капарга кат», «Күн бүгүн», «Жаш большевиктерге», ж.б.у.с. ырларында совет эмгекчилеринин күжүрмөн кайратын, совет бийлигинин иш-аракетин, элдин мекенге болгон сүйүүсүн, коомго карата мамилесин көркөм чечмелениши канчалык деңгээлде ишке ашкандыгын ачып көрсөтүү адабий изилдөөчүнүн башкы максаты болгон.

Элдин тендикке, тынч жашоого, бактылуу замандын келишине кубанган кыргыз элинин улуу сезимдерге толуп, оргуштап турган кайратман ички дүйнөсүн чагылдыруу А. Токомбаевдин негизги чыгармачылык иш-аракетинин мазмунун түзүп турган.

А. Токомбаевдин «Туткун Марат» деген чыгармасына кыскача түрдө болсо да токтолуп иликтеп, көрсөтүүгө аракет жасаган, поэманы так күрөшүн көрсөтүүгө арналган чыгарма катары санап, эмгек акыны көтөрүүгө жумушчулар өздөрүнүн талаптарын коюшуп, саясий кысымга багытталгандыктан поэманы мазмуну жагынан кымбат, баалуу деп мындайча жазып көрсөтөт:

«Чет элдеги жумушчулар кыймылынын саясий багытын жана күрөш формаларын көрсөтүү жагынан поэма шексиз кымбаттуу чыгарма. Бирок автор ал жумушчулар жашаган шарттарды атайы көрүп, үйрөнбөгөндүктөн, окуялардын социалдык мазмунун гана берген. Окуялар жана

образдар турмуштагыдай кылып сүрөттөлбөгөн». (215-бет).

Адабий изилдөөчү К. Рахматуллин поэманын сюжеттик түзүлүшүнө, каармандарын мүнөзүнө, психологиялык терең сүнгүп кирип, майдалап анализ жүргүзүп олтурбастан, жалпысынан эле каармандарынын образдын түзүлүшүн реалдуу турмуштан алыс, чебер иштелген эмес поэма деп эсептейт. Иликтеп көргөндө 30-жылдарда жазылган бул поэманы жазуудагы Токомбаевдин чеберчиликтери, башка поэмалары сыяктуу ошол тарыхый доордогу урунттуу учурларды типтештирүүгө, реалдуу турмуштун картинасын чебер берүүгө жасаган аракеттери анчалык эмес экендиги байкалат, көбүнчөсү кыялдан жаралган, психологиялык жактан ишенимсиз сүрөттөлгөн. Бул жөнүндө С. Жигитов да минтип жазат: «А. Токомбаевдин «Туткун Марат» поэмасынын мазмуну гезиттик материалдардан азыктанган акындык кыялдан жаралган. Анын баш каарманы – немец пролетариатынын алдыңкы өкүлү. Марат өз кесиптештери шахтерлер менен биргелешип ишкананын кожоюнуна айлыгыбызды көбөйт деп арыз жазат. Ал арызды кожоюнуна алып барат, кожоюн аны - бал тилге салып узатат да, артынан полицияга айтып карматып коет.»

К. Рахматуллиндин бул чыгармага берген баасы кыска болсо да, конкреттүү пикирди айта алгандыгын белгилөөгө болот, ал кыргыздын башка сынчыларынын пикирлери менен да үндөшүп турат.

К.Баялиновдун «Ажар» повести 1928-жылы жарыкка чыккан кыргыз адабиятындагы өзүнүн идеялык, көркөмдүк мазмунун тереңдиги менен бөтөнчөлөнгөн алгачкы прозалык чыгармалардын бири.

Повесттин башкы каарманы – Ажар. Анын атасы Айткулу көтөрүлүштө окко учуп өлөт. Энеси – Батма да ачкачылыктан, жокчулуктун азабынан байларга жалданып иштеп жүрүп ооруп өлөт. Жетим калган Ажарды Козубектен бир эшек, үч зээр, бир пуд жүгөрүгө Сабитахун деген бай сатып алып, анан ал Чыр деген байга токолдукка сатылат. Мындай кордуктун азабына чыдабаган Ажардын Какшаалды көздөй качып чыгышы, карышкырларга жем болушу менен чыгарма аяктайт.

Чыгарманын жазылыш тарыхы, жанрдык табияты боюнча аңгеме, повесть деген талаш-тартыштуу пикирлер азыркы күнгө чейин айтылып келе жатат. Ушундан улам чыгарма жарык көргөндөн кийин адабий коомчулук тарабынан алган баасы кандай болгон? Бүгүнкү күндүн окумуштуулары тарабынан кандай иликтенип, чыгарманын кыргыз адабиятынан алган орду, сүрөткердин чыгармачылык изденүүлөрүндөгү жетишкендиктери менен мүчүлүштүктөрү жөнүндө кандай пикирлер айтылган деген маселе келип чыгат.

Ушундай маселелерден улам 30-жылдарда жазылган К.Рахматуллиндин «Ажар» повести жөнүндө жазган пикирлерине токтолсок анда мындай деп берилет:

«Ажардын» сюжети 1916-жылдын көтөрүлүшүнө байланыштуу. Бирок дал ушул 16-жылдагы жеңилген элдин кантип кыргызга учураганын, анан кытай жеринде кандай кордук-зордуктар көргөндүгүн жазып гана тим болгон. Элдин баатырларча күрөшү көрсөтүлгөн эмес. Жалпы алганда, көтөрүлүштүн себептерин, аны кимдер баштап, кимдер жүргүзгөндүгүн, жеңиш себептерин, айрыкча кыргыз бай-манаптарынын чыккынчылык ролун ж.б.у. көрсөтүүчү картиналарды берүү мүмкүн эле. (262-бет Рахматуллин).

К.Рахматуллиндин илимий иликтөөлөрүнөн көрүнүп тургандай, ал эстетикалык ой жүгүртүүнүн спецификасын жол-жоболорун ангийин эске албаган. Анткени «Ажар» повести жөнүндө пикир айтууда повестте 16-жылдардагы көтөрүлүштүн жүрүшү жана анын себеби, натыйжалары сүрөттөлгөн эмес дейт. Аны бир жактуу баалап, акындын мындай мүчүлүштүктөрү тескери түшүнүктү берет деген мындай жыйынтыкка келет: Ырас, Баялинов бай-манаптар куралсыз элди падыша аскерлерине каршы айдап, бекерге кырдырганын көрсөткөн. Бирок бул учур көтөрүлүштүн жалпы картинасы менен көрсөткөн. Бирок бул учур көтөрүлүштүн жалпы картинасы менен байланыштырылбай алынгандыктан, кайра тескерирээк түшүнүктү берет. (262-бет Рахматуллин).

К.Рахматуллин К.Баялиновдун бир кыйла изденүү менен эстетиканын закондоруна ылайык жазылган чыгармасындагы бир кыздын трагедиялуу тагдырына байланышкан 16-жылдын азаптуу күндөрдүн, кандуу кагылыштардын картинасын берүүгө болгон умтулууларын жокко чыгарып таштайт. Чыгарманы бир жактуу мүнөзгө ээ болгон саясий-идеологиялык талаптардын, критерийлердин негизинде иликтөөгө алган да, жогоруда өзү белгилеп көрсөткөн жагдайларды К.Баялиновдун «Ажар» повестин жазуудагы өксүктүү жактары катары белгилеп көрсөтөт.

К.Рахматуллин 16-жылдагы көтөрүлүштү чагылдырган чыгармалардан А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар», М.Элебаевдин «Узак жол» деген чыгармаларын иликтегендигине жогоруда токтолуп өттүк. Адабиятчы мындай чыгармаларды иликтөөдө К.Рахматуллин 16-жылдардагы көтөрүлүштүн көркөм чыгармада сүрөттөлүшү реалдуу турмуштагы тарыхый окуяга дал келеби, жокпу, чыгарманын маани-мазмуну совет өлкөсүнүн саясий идеологиялык талаптарына жооп береби, жокпу ушул критерийлер менен көркөм чыгарманын салмагын аныктаган. Чыгармада 16-жылдардын кандуу окуялардын трагедиялык мүнөзүн ачып берүүдө көркөм эстетикалык жоболорго таянып аларды ылайыктуу колдонуу мүмкүнчүлүгүн байкоо, сүрөткердин чыгармачылык потенциалын иликтөө жагы кийинки планда калган. К.Рахматуллин тарыхый чыгармаларды мына ушундай позициядан туруп талдаган.

Тагыраак айтканда К.Баялиновдун чеберчиликтери, чыгарма жаратуудагы новатордук мүнөзүн айтпай кетүүгө болбойт. Повестте саналуу гана каармандардын иш-аракеттери, Ажардын тагдырына, трагедиялуу турмушуна байланышкан окуялар менен берилген. Чыгарманын баяндоодо да композициянын элементтеринен монологу чебер колдонгон. Анда Ажар аттуу он беш жашар жетим кыздын ички дарты, күйүтү, арманы, ой-санаалары чагылдырылат. Мындан чыгармада коюлган проблемалар курч мүнөзгө ээ болот. Зордук-зомбулук менен колдон-колго сатылып, укугу тебеленген бул кыздын муң-зарына турмуштун ачуу акыйкат көрүнүштөрүн, карамакаршылыктар, ырайымсыз мамилелердин коомдук түзүлүштөн орун-очок алган эзүүсүн жазуучу ушул монологу сыйдыра алган.

Ажар сыяктуу тагдырга туш болгон кыздар зордук-зомбулукка баш ийип, ыйлап-сыктап, канчасы ошол доордун эзүүчү табынын курмандыгы да болгон. Ажардын образын чыгармада коюлган проблемага, идеяга ылайыкташтырып түзгөн. Ажардын мындай карама-каршылыктар менен келишпестиги ой-санаалары, эркиндик издеп, өлөөр-тирилээрине карабай Чырдын үйүнөн качып чыгышы - жазуучунун ошол мезгилдеги кыргыз кыздарынын трагедиясын, ачуу чындыкты көрсөткөн чыгармачылык жетишкендиги деп айтууга болот.

К.Баялиновдун «Ажар» повестин жазуудагы жазуучулук чеберчиликтери жөнүндөгү бүгүнкү күндүн окумуштууларынын пикирине токтолсок, чыгарма жөнүндөгү мындай алгылыктуу пикирлер айтылгандыгына күбө болобуз: «Ошентсе да, кыргыз жазуучулары биринчи иретте өз баштарынан өткөргөн турмуш чындыктарынын таасирлеринин астында жана орус адабияты менен башка боордош элдердин адабияттарынан үйрө-

нүүнүн натыйжасында кадыресе көркөмдүгү жеткилең чыгармаларды жазууга аракеттенишкен. Мына ошол аракеттердин бири катары К.Баялиновдун «Ажар» повестин атаганыбызда биз андагы жетишилген көркөмдүк өзгөчөлүктөрдү ар дайым эске тутууга милдеттүүбүз. Турмуш чындыгын көркөм образдар аркылуу элестете алуу, предметтик, портреттик деталдарды реалдуу сүрөттөө, сюжеттик элементтерди, композициялык жайгаштырууларды ыктуу колдоно билүү, автордук баяндоо менен каармандардын сөз өзгөчөлүктөрүн, диалогдорун айкалыштыра алуу сыяктуу көркөмдүк касиеттер бул чыгармада кадимкидей өз ордун тапкан. (К.Артыкбаев, кыргыз совет адабияты 2-том, 62-бет).

Окумуштуу К.Артыкбаевдин жогорудагы айткандарынан көрүнүп тургандай эле К.Баялинов «Ажар» повестинде каармандардын индивидуалдуу мүнөзүн түзүүдө формалык компоненттерден композициянын элементтерин ыктуу колдонуп, чагармада коюлган проблемаларды бир эле кыздын трагедиялуу тагдыры, бир үй-бүлөнүн айланасына байланышкан аянычтуу окуя менен 16-жылдагы көтөрүлүштүн жандуу картинасын чагылдыра алган.

Демек, «Ажар» повестинде монолог менен диалогдор каармандардын мүнөзүн психологиясын, кызыкчылыктарын, көз караштардын ортосундагы карама-каршылыктарды ачып берүүдө көркөмдүк функционалдык мааниге ээ болуп турат.

Ал эми каармандардын көркөм портрети Ч.Айтматовдун чыгармаларындай динамикалуу түскө ээ болуп, негизги көркөм каражат катары колдонулбаса да, каармандардын мүнөзүн, адамдык сапатын ачып берүүчү күчкө ээ. Алсак, Чырдын портрети мына ушундай көркөмдүк функцияга ээ.

Ошону менен бирге азыркы окумуштуулар деле К.Баялиновдун бул «Ажар» повестиндеги чийки иштелген эпизоддор турмуш көрүнүштөрү бар экендигин танбайт. Чыгармадагы жазуучунун чыгармачылык жетишкендиктерин да, кемчиликтерин да илимий-теориялык маалыматтарга таянуу менен фактылык материалдарын негизинде С. Жигитов да терең иликтеп көрсөтүп мындай ойлорун жазган: «Ажарга реалдуу турмуштан алынган окуялар сүрөттөө предмети же объекти болуп бергени талашсыз. Ал конкреттүү предметтин өзүндө укмуштай драматизм, нукура трагизм, жүрөк титиретчү кудурет бар эле. Эң оболу дал ошол кудуреттүү турмуштук негизи повесттин мазмунун эскирбес идеялык-эмоциялык таасирге ээ кылган». (Жигитов С. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы 1-том, 78-бет).

Окумуштуу бул «Ажар» повести жөнүндөгү иликтөөлөрүндө чыгарманы таасирдүү, эмоция-

налдуу күчкө ээ кылып турган нерсе катары окуянын турмуштук жагына байланыштырып көрсөткөн.

Ал эми окумуштуу К.Артыкбаев болсо «Ажар» повестин жазууда К.Баялиновдун кетирген кемчиликтери катары айрым образдар менен эпизоддордун терең эмес, үстүртөдөн иштелгендигин белгилөө менен бирге, чыгарманын баасын-баркын мындайча жазган: «Кеп кайгы-капаны жазууда эмес, кеп турмуш көрүнүшүн чеберчиликте сүрөттөй алышта. 15 жашар Ажардын эркиндикке умтулушу, адилеттик үчүн өлүмдөн сестенбей Жапаркул, Көбөгөн өндүү кедей-кембагалдардын бийге бай-манаптарга каршы жүргүзгөн аракеттери чыгарманын негизги идеялык мазмунун жана багытын аныктайт». (Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы 2-том, 62-бет).

Мындан сырткары К.Баялинов «Ажар» повестинде жаратылыш көрүнүштөрүн, пейзаждык сүрөттөөлөрдү чагылдыруу менен чыгарманын тема, идеясын тереңдетип берүүгө аракет жасаган. Майдын түнү, асмандагы булуттардын көлөкөсү, желдин, ээн талаанын сүрөттөлүшү бекеринен эмес. Алар Ажардын ички санааларын, кездешчү карама-каршылыктар, кандайдыр бир коркунучтан кабар берсе, карышкырдын сүрөттөлүшүн жыртыкчытык зордук, зомбулук, кара күчтөрдүн символу катары белгилөөгө болот. Бул жагынан алганда карышкырдын образын сүрөттөө жана аны реалдуу турмуштук, символикалык, аллегориялык образ катары чагылдыруу жагынан Ч.Айтматов гана «Эрте келген турналар» повестинде жана «Кыямат» романында мыкты сүрөткерлик талантын көрсөтө алган.

Т.Сыдыкбеков кыргыз адабиятында өзүнүн прозалык чыгармалары менен таанылган жазуучу, роман жанрын өнүктүрүүдөгү салымы чоң. Анын биринчи чыгармасы «Конокбай» поэмасы болгон. Ал лирикалык чыгармаларды да жазган, анын ырларынын башкы мазмуну совет бийлиги кыргыз элине алып келген жаңы заманды жар салат, эмгекке үндөп, социалисттик өлкөнүн жеңиштерин да, өткөндөгү турмушун да чагылдырган.

Аны адабиятчы К.Рахматуллин Т.Сыдыкбековдун лирикалык чыгармаларын да көз жаздымында калтырбастан «Лениндин образын чагылдырган Ленинге арналган ырларын», «Акын булбул», «Мен ыр жазам», «Чабуулга» деген ырларында акындын образын берүүгө аракеттенип, акындын коомдогу ордун, милдетин көркөм сөз менен туюнтуудагы оюн чечмелеп көрсөткөн. «Көбөктүн өлүмү» деген ырынын маани-мазмунуна да токтолуп, эмгекчилердин укугунун жоктугун, өткөн күндөрдөгү феодалдык эзүүнүн

жоопкерчилигин сүрөттөгөндүгүн баяндап жазган.

Чындыгында Т.Сыдыкбековдун поэзиялык чыгармаларында 30-жылдарда поэзияга келген башка акындардын ырлары сыяктуу көркөмдүк деңгээли төмөн, күнүмдүк турмуштун ураан, чакырык, саясий үгүт, насаат, эмгек темасына арналган ырлар басымдуу болгон. Мунун себеби кыргыз поэзиясынын өнүгүшү менен байланыштуу болгон маселелерге келип токтолот. Оозеки элдик поэзиянын ыргактарына окшош, элестүүлүгү, эмоционалдуулугу, образдуулугу жагынан супсак жазылган, ойлордун экспрессивдүүлүгү аз ырлар ошол жылдардагы акындардын чыгармаларына мүнөздүү көрүнүш болгон.

К.Рахматуллин Т.Сыдыкбековдун романдарынын ичинен «Кең Суу» романын кеңирээк иликтеп көрсөтөт. Романды жанрдык жактан «Революциядан кийинки кыргыз айыл кыштагынын турмушун көрсөткөн социалдык-турмуштук роман» деп мүнөздөйт. Поэманы жазуучу 1933-жылы жазып баштайт да, 1936-1938-жылдарда поэманын биринчи варианты, 1939-1941-жылдарда анын экинчи вариантын жарыкка чыгарат.

Көркөм адабияттагы мындай ырлар – окумуштуу С.Жигитов белгилеп көрсөткөндөй, «Эгер профессионал поэзиябыздын бүгүнкү бийиктигинен туруп караганда, сөз болуп жаткан мезгилдеги саясий-граждандык ырлардын бир кыйласы адабият тарыхында гана калуучу эскирген документтер сыңары кабыл алынат.

Ошентсе да, 30-жылдардын коомдун аң-сезими саясий-тарбиялык, жаңылануу багытында, патриоттук духта жазылган ырларга муктаж болгондуктан, учурунда мындай ырлар элдин тилектештик, активдүү аң-сезимин ойготууда мааниси зор болгон.

Т.Сыдыкбековдун «Кең Суу» романында кыргыз жергесинде Октябрь революциясынан кийинки турмушу, элдин аң-сезими, совет бийлигин чыңдоого каршы тымызын жүргүзүлгөн карама-каршылыктар, иш-аракеттер коллективдүү чарбаларды түзүүдөгү жагдайлардын татаал процесси сүрөттөлөт. Совет бийлигинин жаңы талаптарын ишке ашырууда, уюштурууда кез келген таптык карама-каршылыктарды, түшүнбөстүктөрдү романдагы Саадат, Бердибай, Шоорук, Барпы, Калпакбаев, Карымшак, Сапарбай, Самтыр, Бүбүш, Саке, өмүр, Ыманбайлардын айланасына топтоштурулган окуялардын негизинде көркөм сүрөттөп берет.

Роман жарык көргөндөн кийин адабиятчылардын, сынчылардын көңүлүн буруп, чыгарма жөнүндөгү талаш-тартыштарды жараткан сын-макалалар пайда болду.

Алсак, М.Дөгдүровдун «Кызыл Кыргызстан газетасына жарыяланган «Сыдыкбековдун ките-

би жөнүндө» деген макаласы менен М.Элебаевдин «Кең Суу» экинчи китеби тууралуу деген макалалары мисал боло алат.

М.Дөгдүровдун макаласында мындай деп жазылат: «Сыдыкбековдун «Кең Суу» деген романынын экинчи китеби социалисттик реализмдин койгон булл талабына жооп бере албайт, эмгекчилерди социализмдин духунда тарбиялоого жардам бербейт. Сыдыкбеков бул китебинде колхоз курулушу үчүн жүргүзүлгөн күрөштүн чындыгын, акын революциялык өнүгүүсүндө туура көрсөткөн эмес, тескери көрсөткөн. Эң одоно саясий жаңылыштыктарды жиберген». (Дөгдүров М.Сыдыкбековдун китеби жөнүндө. – Кызыл Кыргызстан, 1938, 12-январь).

Т. Сыдыкбековдун романдарынын арасынан «Кең Суу» романын кыргыз жергесинде болуп жаткан социалисттик курулушту совет өкмөтүнүн идеяларын ишке ашыруудагы карама-каршылыктарды, көркөм образды психологиялык жактан мыкты, терең чагылдырган чыгарма катары бүгүнкү окумуштуулар да эсептешет. Бул романга учурунда жазуучу М.Элебаев болсо «Кең Суунун» экинчи китеби тууралуу деген макаласында мындай деп жазат: «Эмгекчилердин революциялык ролун көрсөтпөй, душмандарды үстөм кылып көрсөтүп, сөздүн асылы эмес, жаманын, шакелин жыйнап отурган чыгарманы жалган жерден кантип жакшы деп айта алабыз?». (Элебаев М. «Кең Суунун экинчи китеби тууралуу. – Кызыл Кыргызстан, 1938, 4-декабрь).

Чыгарманын саясий тазалыгы үчүн катуу күрөш талап коюлуп жаткан бул мезгилде М.Дөгдүров менен М.Элебаевдин курч мүнөздө жазылган бул макалаларында айтылган ойлор чындыкка дал келеби? деген суроо туулат.

Албетте, М.Дөгдүров менен М.Элебаевдин сын-пикирлеринде аша чапкан ойлор менен илимий - теориялык жактан бир жактуу айтылган ойлор бар экендигин К.Рахматуллиндин бул эмгек жөнүндө жазган пикирлеринен да байкоого болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабият таануу илими жана сыны- Бишкек, «Шам» басмасы, 2004.
2. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы, 1-том.- Бишкек, Илим, 1987.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхынын очерктери.- Фрунзе, Кыргызмамбас, 1943.
4. Рахматуллин К.Кыргыз совет адабияты жыйырма жылда.- Советтик Кыргызстан, 1945, №4
5. Рахматуллин К. А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы жөнүндө.-Советтик Кыргызстан, 1940,№2.
6. Байжигитов К. Кыргыз сынынын тарыхы.-Бишкек, Гүлчынар, 2010.
7. Токомбаев А. Рахматуллин- алгачкылардан.-Ала-Тоо,1984, №2